

Sayalı SADIQOVA*

MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏ VƏ ELMİ ÜSLUBUN İNKİŞAFI XÜLASƏ

Məqalədə Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və elmi dilin inkişafı araşdırılmışdır. Yenicə yaranmış dövlətdə milli dil, onun taleyi və inkişaf yolları, ədəbi-bədii dil məsələlərinin həlli mühüm problemlərdən olmuşdur. Bu problem yalnız sırf dil çərçivəsi ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda dövlət siyasətinin tərkibini təşkil edirdi. Görkəmli ictimai-siyasi xadim, Azərbaycan Xalq cümhuriyyətinin yaradıcılarından biri olan filosof-mütəfəkkir Məhəmməd Əmin Rəsulzadə azərbaycançılıq ideyasının, bütövlükdə milli məfkurənin formalaşmasında, inkişafında dili əsas məsələlərdən hesab etmişdir. Ana dili, onun təmizliyi, saflığının təmin edilməsi ilə bağlı təkliflər vermiş, xalq yaradıcılığına, ümumxalq dilinə diqqətlə yanaşaraq dilimizin zəngin xəzinəsindən diqqətlə seçib ədəbi dilimizə gətirmişdir.

Açar sözlər: *termin, elmi üslub, ədəbi dil, milli dirilik, dövlət dili, beynəlmiləl.*

XX əsrin əvvəllərində siyasi, iqtisadi, hüquqi, dövlət quruluşu və s. sahələrdə son dərəcə ziddiyyətli vəziyyət mövcud idi. Bu ziddiyyətlər ictimai həyatın bütün sahələrində olduğu kimi, dilə münasibətdə də özünü göstərirdi. Yenicə yaranmış dövlətdə milli dil, onun taleyi və inkişaf yolları, ədəbi-bədii dil məsələlərinin həlli istiqamətində müxtəlif cəbhələr, ictimai cərəyanlar yaranmışdır. Bu məsələlər ona görə xüsusi yer tuturdu ki, həmin problem yalnız sırf dil çərçivəsi ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda dövlət siyasətinin tərkibini təşkil edirdi. Görkəmli ictimai-siyasi xadim, Azərbaycan Xalq cümhuriyyətinin yaradıcılarından biri olan filosof-mütəfəkkir Məhəmməd Əmin Rəsulzadə *azərbaycançılıq ideyasının, bütövlükdə milli məfkurənin formalaşmasında, inkişafında dili əsas məsələlərdən hesab etmişdir. “Milli dirilik” başlıqlı silsilə məqalələrində millətçi din birliyindən deyil, dil və mədəniyyət birliyinə dayandığını elmi əsaslarla izah edirdi. Qeyd edirdi ki, müsəlmanlıq millət deyil, dini bir toplum olan ümməti ifadə edir. Millətin dini, siyasi, iqtisadi, coğrafi və başqa bu kimi geniş kosmopolit fikirlərinin izahında dilin əsas amil olduğunu elmi və demokratik bir formada izahını vermişdir. Rusiya imperatoru daxilində türk, Azərbaycan anlayışları*

---

* AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, filologiya elmləri doktoru, professor, Terminologiya şöbəsinin müdiri.

Email: sayalisadigova@yahoo.com

haqqında yazır: “Rusiya imperatorluğu daxilindəki türklər o cümlədən Azərbaycanlılar hakim və islahatçı rus millətçiliyi ilə heç bir münasibəti və bağlılığı olmayan ayrı və müstəqil milli bir mövcudiyətdir” [Rəsulzadə: 2001, s.9]. Azərbaycan xalqının müstəqil bir xalq olduğu və onun dilinin adının da müstəqilliyi əsaslandırılmışdır. “Dil ictimai bir amil kimi” məqaləsində yazırdı ki, dil millətin canıdır... İştə bunun üçündür ki, bir dili öldürmək, bir milləti öldürmək deməkdir... Dil durduqca, millət də durar, öldümü, millət də canını bağışlar. Dillərini unutmğa başlayan millətlər axırı qəti bir ölüm olan fəlakətli bir yola girişmişlərdir. [Rəsulzadə: 2001, s.118]

Cümhuriyyət dönəmində milli mətbuatın aparıcı orqanı olan “Azərbaycan” qəzetində türkçülük ideyalarının təşəkkül və inkişafında, doğma dilin saflığı uğrunda mübarizədə Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin banisi Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin misilsiz xidmətləri olmuşdur. Böyük demokratin publisistikasının mühüm bir qolu ana dili mövzusunda həsr edilmişdi. M. Ə. Rəsulzadənin həmin dövrdə Əlibəy Hüseynzadənin redaktor olduğu “Füyuzat”, həmçinin Əhmədbəy Ağayevin redaktorluğu ilə çıxan “İrşad” və “Tərəqqi”, “Açıq söz” qəzetlərində müxtəlif mövzularda məqalələri çap olunmuşdur. Bu məqalələrdə, eləcə də “Çağdaş Azərbaycan tarixi” əsərində siyasi lider respublika şəklində dövlətin istiqlalını tariximizin keçmişini və gələcəyinin yüksək bir baxış nöqtəsi kimi dəyərləndirir.

M.Ə.Rəsulzadə ana dili ilə bağlı yazırdı: “Milliyyət naminə aparılan mübarizələrin tarixi öyrənilsə, aydın olar ki, bu mübarizədə ən çox müdafiə olunan dildir. Millət və milli mədəniyyət uğrunda mübarizə dil uğrunda və dilə bağlı olan məktəb, ədəbiyyat, mətbuat uğrunda mübarizədir. Həqiqətən, milləti hər şeydən artıq dil təmsil edir” [Rəsulzadə: 2001, s.118]

Cümhuriyyət dövründə Azərbaycan dilinə dövlət dili statusu verildi və onun inkişafı ilə bağlı verilən bir sıra mühüm qərarlar ədəbi dili inkişaf etdirdi. 1918-1920-ci illər Azərbaycan mətbuatının tərəqqi dövrü idi. Azərbaycan dilinin dövlət dili statuslu bir dil olmaq səviyyəsinə yüksəlməsi milli təşəkkül mərhələsində Azərbaycan ədəbi dilinin, demək olar ki, rəsmi-işgüzar, elmi üslublarını inkişaf etdirdi. Azərbaycan dilinin rəsmi dövlət dili olması və dövlət dilinin inkişafının təmin edilməsi ilə bağlı olaraq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin 1918-ci ilin 27 iyununda verdiyi qərarlar (6 qərar) dilin inkişafına təminat yaratdı. Cümhuriyyət dövründə dil, əlifba, tədrislə bağlı qəbul olunan qərarların qəbul edilməsi ana dilində dərsliklərin yazılması zərurəti yaratdı. Dərsliklərin ana dilində yazılması həmin dövr üçün çox böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Cümhuriyyət 23 ay öz mövcudluğunu qoruyub saxlasa da həmin dövrdə qəbul olunan qərarlar sonrakı dövrdə dillə bağlı bir çox məsələlərdə öz aktuallığını qoruyub saxladı. T.Hacıyev yazır: “Beləliklə, ana dilimizin, Azərbaycan türkcəsinin dövlət dili kimi işlənməsi üçün geniş meydan açıldı, dövlətçilik imkanı yarandı. Bu dilə sahiblik edən dövlət hakimiyyəti tarix səhnəsinə gəldi və millətin bu uca səhnəsində öz müqəddəs və mücəssəmə rolunu oynamağa başladı.” [Hacıyev: 2017, s.323]

Dillə bağlı aparılan dil siyasəti cümhuriyyət süqut etdikdən sonra da davam etdirildi. Belə ki, 18 sentyabr 1920-ci ildə “Azərbaycan İnkilab Komitəsinin birinci və ikinci dərəcə məktəblərdə lisan təlimi haqqında” əmrnaməsi qəbul edilməsi, birinci və ikinci dərəcə məktəblərdə təlim dilinin ana dilində olması, mətbuatın sayının artması elmin sahələrinin inkişafına da təsir etdi. M.Ə.Rəsulzadə yazırdı: “Mətbuatı-qovmiyədən başqa bir kəc həftəlik ədəbi, siyasi və məzah qəzetləri də nəsr olunurdu ki, bunlar miyanında “Molla Nəsrəddin” məçmuəsi Azərbaycan məzahinin xəlq etdiyi bir şah əsəridir. Ədəbi məçmuələrdən ən mümtazı möhtərəm Hüseynzadə Əli bəyin təhti müdiriyyətinə çıxan “Füyuzat” məçmuəsi idi: “Füyuzat” məçmuəsi Azərbaycan üdəbasini Osmanlı ədəbiyyatını tədlidə şövq edən ən böyük amillərdən birisi olmuşdur” [Azərbaycan: 1960, s.14].

Bu dövrdə bu qəzetlərdə həmçinin mədəni inkişaf sahəsindəki geriliklə mübarizə aparılırdı. Çünki car hökumətinin təzyiqi ilə mədəniyyət, elm, maarif və başqa sahələrdə olan mütərəqqi təşəbbüslərin qarşısı alınırdu. Əhalinin çoxu savadsız idi: çarizm yerli xalqın ana dilini sıxışdırmaq, onları mümkün qədər ruslaşdırmaq siyasəti yürüdüdü. Bu məqsədlə Azərbaycanda ana dilində təhsil müəssisələrinin açılmasına ya icazə verilmir, ya da verildikdə təhsilə ciddi nəzarət edilirdi. Eyni zamanda məktəbləri sıxışdırmaq məqsədilə dərs vəsaiti çox az buraxılırdı. Digər tərəfdən Qafqazda təsis edilən məktəblərin çoxunda dərslər rus dilində tədris edilirdi. Qafqaz tədris dairəsi müdirinin 1903-cü il hesabatında deyilirdi ki, məktəblərin 32,4%-də dərslər rus dilində keçirilirdi. Hətta Bakıda çıxan burjua qəzetlərinin etiraf etməsinə görə, məktəblərdə uşaqların bir kəlmə də olsun ana dilində danışmağa xalq müəllimlərinə qadağan etmək halları müşahidə edilirdi”. [Rəsulzadə: 2001, s.79]

Bütün bunlar Azərbaycan dilində ədəbi dilin inkişafına mənfi təsir etmişdir. Bu vəziyyət ilə ciddi mübarizə aparan maarifçilər, ziyalılar çox çətinliklə də olsa, dövrün tələbinə uyğun yeni tipli məktəblərin açılması uğrunda mübarizə aparırdılar. Xalqın savadlanması, ana dilinin milli dil kimi inkişafı ilə bağlı M.Ə.Rəsulzadənin mətbuatda çoxlu məqalələri nəşr olunmuşdur. Bu məqalələrdə Azərbaycan dilində bir sıra elmlərlə bağlı anlayışlar yaradılmış və onların yazılma formaları müəyyənləşdirilmişdir.

M.Ə.Rəsulzadə inkilabı təlimlərin yayılmasında, iqtisadi həyatın ayrı-ayrı cəhətlərinin düzgün işıqlanmasında eləcə də dil məsələlərinin aydınlaşdırılmasında düzgün mövqe tutmuşdur.

Bu dövrdə yaranan əsərlərdə işlənən terminlər ərəb, fars və rus-Avropa mənşəlidir. Rus və Avropa mənşəli terminlərin işlədilməsində XX əsrin ilk rübündə M.Əmin Rəsulzadənin mövqeyi diqqəti cəlb edir. O, “Yeni İstanbul” qəzetində çap olunmuş “Türk kultürü boyunduruq altında” adlı məqaləsində rusbaşların beynəlxalq və rus terminlərini ancaq rusca yazmaq, ərəb, fars və Osmanlı türkcəsindən olan terminlərin yerinə eyni mənəni verən rus sözlərini işlətmək, termin yaradıcılığında türk dillərinin heç birindən söz almamaq barədə tələblərini haqlı olaraq tənqid edirdi. XX əsrin əvvəllərində M.Ə. Rəsulzadə nəşr

olunan “Həyat” və “İrşad”, “Acıq söz” qəzetlərində dövrə səsleşən, dövrü əks etdirən publisistik məqalələrində sözlərin milli dildə işlənmə formalarını vermişdir. Məqalələrində hürriyyət, sərmayədar, qaragüruhçu, astronomiya, iqtisadi tətıl, siyasi tətıl, revolyusioner, tətılçı, firqə, partiya, revolyusiya, inqilab və s. terminlərin elmi şərhini vermişdir. Qeyd edirdi ki, belə sözlər ictimai-siyasi həyatın müxtəlif məsələləri ilə əlaqədar yaranmış hüquqi, iqtisadi, siyasi, elmi terminlərdir və bunlar inqilabi-demokratik hərəkətlə, tarixi-mədəni şəraitlə əlaqədar olaraq yaranmışdır. Bu dövrdə xalq tərəfindən başa düşülən fərman, hökumət, məramnamə, şura, qanun, firqə ilə yanaşı mənasi başa düşülməyən əsam, mazi, əlhan, saqit tipli terminləri müxtəlif variantlarda işlətməmişdir. Böyük demokrat dildə termin yaradıcılığına münasibətini bildirmiş elmi üslubun inkişafında əsas istiqamətləri müəyyənləşdirmişdir. Eləcə də Osmanlı dili ilə Azəri türkcəsinin tərəfdarları arasında olan münaqişələrə öz münasibətini bildirərək Azərbaycan dilini yüksək qiymətləndirmişdir. Elm və onun əsas istiqamətləri haqqında yazır: “Bu vaxta bizə lazım və vacibdir ki, hümmət edib, elm öyrənməyə və öyrətməyə və öyrətdirməyə səy və kuşış qıllaq elmsiz heç bir nöqsanımız götürülməyəcəkdir” [Rəsulzadə: 2001, s.15].

M.Ə.Rəsulzadənin yaradıcılığında ictimai-siyasi terminlər geniş şəkildə işlənməmişdir. Məsələn, madam ki, bu tərzi idarə, bu rejim duruyor, madam ki, çinovniklər, bürokratlar öz istədiklərini eliyorlar, madam ki, toplar, tufənglər, kazax və məhbuslar, həqq sözü təcəlli etməyə qoymuyorlar, madam ki, müftinlər, provokatorlar hökumət tərəfindən təqib edilmiyorlar, madam ki, istibdad cümlə öz zülm və təcidləri ilə yaşayır, bir söz ilə, nə qədər ki, bürokrat üsulu var. [Rəsulzadə: 2001, s.21].

Verilən mətnə çinovnik, bürokrat, müftin, provokator, bürokrat üsul ictimai-siyasi məzmunlu anlayışlardı. Bununla yanaşı onun məqalələrində dövlət duması, sülh, istibdad buludları, millət ümidgahı, erməni-müsəlman əlaqəsi, ədalətxanə məclisi, İran hürriyyəti, hürriyyət nişanəsi, fəqareyi-kasibə, ictimaiyyun-ammiyyun, ittihad, ittifaq, müsəvat, müsəlman firqəsi və s. terminlər işlənməmişdir. Böyük demokratin əsərlərində işlənen terminləri aşağıdakı qruplara ayırmaq olar:

İctimai-siyasi terminlər: cəmiyyəti-xeyriyyə, siyasi nümayiş, milliyyət, seçki meydanı, istiqlal günü, istiqlal bayrağı, millətpərəst, istismarçı siniflər, siyasi tətıl, iqtisadi tətıl, iqtisadi tələbnamə, sərvətdar cəmiyyət;

Rütbə ilə bağlı terminlər: kazak, qubernator, senator, qlava, qorodovoy; naçalnik, pristav; Hərbi terminləri: piyada, süvari topçu, lağımçı, çaxmaqlı tufəngçi, hərbiyə məktəbi, cahan komandası;

Dini terminlər: Şəriət qanunu, şəriət eykamı, qanuni-ədələti-islamiyyə, üləmayi-ələm, məshəb, şəriət, əleyhissələm həzrətləri, qüdsi-ayat, seyüdülmürsəl;

Maddi-mədəniyyət terminləri: dəmirçi, xarrat, səbət toxuyan, sənətkar, zirayətkar;

Hüquq terminləri:sud, hüquq xaricində,divanxana, uprava, kontrol, hifzi-hüquq, qulluq xidməti, siyasi-hüquq, beynəlmiləl firqə, qanun mühafizəsi, hüquqi maliyyə,

hüquq mübarizəsi;

Diplomatiya terminləri: diplomat, düvəli xariciyyə, düvəli-xarici konsullar, dövləti-fəximəyi, konsulxanə əsası, konsulgərə-abrini, məclisi-darüşşurayi-milli, xarici müdaxilə, rus konsulu; İqtisadiyyat terminləri: sərmayə, dövrü-sərmayə, səmərə, füqareyi-kasibə, öhdəlik, koperativ, iqtisad dairəsi, malüt-ticarə, dövrü sərmayə, ümuri-maliyyə, sərvətdar cəmiyyət, idareyi-maliyyə, xəzineyi-dövlət, maliyyə-rəyasəti, sərvətdar hökumət və s.

Böyük demokrat iqtisadiyyatla bağlı terminləri izah edərək yazırdı: “Bir millətin ticarət və sənayətini ancaq elm və təcrübəylə göstərilən yollar ilə getdiyində tərəqqi edəcək, irəliləyəcək olduğunda bizim təklifimiz odur ki, müsəlman satıcı və alıcıları iqtisad elminə namüvafiq olan “millət malı” sözündən vaz keçib də, özləri daha doğrusu, millətlərini aldatmasınlar. Çünki millət malı deyilən bir şey yoxdur, ancaq mənfəət malı vardır. Xülasə dünyada edilən hər ticarət, qurulan hər bir kargah açılan hər bir mağaza rəf ehtiyac üçün deyil, cəlbi - mənafeyi üçündür. [Rəsulzadə: 2001, s.199].

Sərmayədar sözünü izah edən zaman yazır ki, “sərməyadar” özündə bütün məmləkətə, bütün dünyaya paylayacağı malına özü müştəri tapmaq imkanından məhrumdur, bu hərgiz mümkün olan şey deyildir, odur ki, özgə adamların köməyinə ehtiyac zühur ediyor, işlə vasitəçi də buradan nəşət ediyor ki, müəllim-kəbir Marksın dediyi üzrə, cəmayət işlərinin hər cəhətində olursa-olsun, mənfəətin şir payısı da ona çatır. [Rəsulzadə: 2001, s.199].

Bəzi terminlərin qarşılığı düzgün müəyyənləşdirilmiş, bir terminin izahı bir necə sözlə verilmişdir. Məsələn, vosstanie - qiyam, üsyan, bitva - dava, vuruşma, voyna - hərəb, müharibə, cəng, dinastiya - xanədan, səltənət, sülalə, qosudarstvo - padşahlıq, dövlət və s. Bəzi terminlərin Azərbaycan dilində konkret qasılığı göstərilməmiş, bunlar tərcümə edilmədən işlədilmişdir. Bəzi sözlərin mötərizədə həm də yeni terminlərlə işlənmə forması bir necə sözlə qeyd edilmişdir. Məsələn, haman burada səhmnamə (aksiyalar) hazırlanıb meydana buraxıldı, əlləri gəzməyə başladı və hamısı söz verdilər ki, nə tövr olsa boğazlarından kəssinlər adama həftədə səkkiz qəpik yığsınlar. Bu fikirdə fəhlələrin birləşməsini və ittihadına görə fəhlələr qət etdilər ki, bir potrebitel dükanı (işlədənlər dükanı) açsınlar. [Rəsulzadə: 2001, s.206].

İşlə Poçdel banilərinin böyük bir xidmətləri də həmin buradadır ki, onlar əvvəlinci olaraq kooperativin düzgün bir əsası və bina üzrə qurulduğunu bilməməyini göstərib bildirdilər ki, əvvəl bazarın tərəddüdünə və rəqabətə bağlı olan istehsalat (proizvodstva) kooperativindən deyil, məmulat (potrebitel) kooperativ cəmiyyətlərindən başlamalıdır. Göründüyü kimi, səhmnamə (aksiya), işlədənlər dükanı (potrebitel dükanı), istehsalat (proizvodstva), məmulat (potrebitel) terminlərinə düzgün qarşılıq yaradılmışdır.

Müəllif bir sıra terminlərin izahını vermişdir. Yazır ki, kooperativ rus sözü deyil, əcnəbi bir ləfzdır. İki sözdən təsirlənir “kooperasiya” və “koo” sözlərindən

“operasiya” – “icra” demək olub, “koo”da fars “həm” ilə müvafiq gəlir ki, bu vəclə türkcə bir yerdə icra etmək yaxud əlbirliklə işləmək mənasını vermək və mənanı ifadə edəcək ərəbcə, farsca bir islah axtarmaq mümkün olursa da biz onu etmədik. [Rəsulzadə: 2001, s.194].

“Kooperatsiya” – bu söz insanların bir-birinə kömək edərək birlikdə gördükləri işə deyilir. İş ancaq insanları kooperativlərinə yaxud, birlikdə işlədiklərinə cəhət mənfəətli olur, xeyr verib bir çox insanları bir yerdə məhəbbətlə gördükləri işləri, ayrı-ayrı insanların hissəsini, payını artırmaqla bərabər zəhmətlərini də azaldır.

“Kooperasiyon” – bir iş üstündə köməklə, əlbirliklə, yoldaşlıqla görülən səyə və edilən zəhmətə deyilir. [Rəsulzadə: 2001, s.195].

Milli sapıntıçılıq terminlərini izah edərək yazır ki, “Sovet hökuməti, Azərbaycandakı milli meyillərlə təbiidir ki, yalnız ədəbiyyat və maarif sahəsində mübarizə aparmır. Azərbaycan Kommunist Partiyasının tarixi partiya sıralarının “milli sapıntıçılıq”dan təmizlənməsi tarixidir. Milli sapıntıçılıq isə yerli kommunistlərin partiya ilə sovet idarələrini Moskvanın hədsiz müdaxiləsindən qorumaq istəyən hərəkatlarına deyilir. Yazır ki, diqqət etdinizsə, “sapıntıçılıq” adlanan bir təbir işlətdik. Bununla yanaşı, “uklonist” sözü tərcümə edilir. “Uklon” doğru yoldan sapmaq deməkdir. Kommunizmin əsas əqidələri ilə razı olmayanlara və partiya intizamına riayət etməyənlərə bu adı verirlər. Rus olmayan sovet respublikalarında milli istiqlal fikrinə meyl edənlərə “milli sapıntıçılar” adı verilir. Bəzi alınma sözlərin Azərbaycan dilində qarşılığını müəyyənləşdirir. Məsələn, mədən zəhməti ilə sərmayəsi arasında olan əlaqədə qabaq ki, tarixinə nisbətən böyük bir irtıca (dönüklük görünür) [Rəsulzadə: 1992, s.219]. Bəzən də yeni sözlər işlədən zaman onların əvvəllər işlənən formalarını da verir. Məsələn, bu şahidləri (yəni vəqələrin surəti-zahirisi) həqiqətə yaqub olması nə qədər möhtəci bəyyan və istiqlal isə də əvvəl görünüşdə əsər bəxş bəyanda bulunmaları şəkdən xali və danışıqsızdır. [Rəsulzadə: 1992, s.219]. Sovet syezdinin statistikasına ilə (ehsası ilə) aşkar edilmişdir.

M.Ə. Rəsulzadə yazır ki, bundan belə bu qism istilahlara ehtiyac artıq olacaq və ən gözəli odur ki, Yevropada işləndiyi kimi əlahiddə öz dilimizə daxil edək, necə ki, ruslar və bir dərəcəyə dək türklər ediyolar. Mən əminəm ki, qanun əsasının təhti himayəsində vüsət tapan osmanlı ədəbiyyatı işləməyə məcbur olacağı bir çox siyasi, iqtisadi və ictimai islahları Yevropada beynəlmiləl bir istemala müvəffəq olan surətlər ilə işlədəcəkdə ictimaiyyət deyil sosializmi, iştirakiyyət deyil kommunizmi istimal edəcəkdir [Rəsulzadə: 1992, s.195].

Azərbaycan dilinin və mədəniyyətinin inkişafı ilə bağlı prosesi təhlil edərək yazır ki, Azərbaycandakı rus-bolşevik hakimiyyətinin ruslaşdırma siyasəti iki şəkildə təzahür edir: iqtisadiyyatda mərkəzləşdirmə, mədəniyyət sahəsində ruslaşdırma. Qeyd edirdi ki, iqtisadi mərkəzçilik siyasəti məmləkəti Moskvanın nəzərdə tutduğu iqtisadi planlara tabe etməkdən ibarətdirsə, mədəniyyətin ruslaşdırılması bu, Azərbaycanın həqiqi bir faciəsidir. Sovetləşdirmənin ilk dövrlərində bu siyasət mədəniyyətin “formaca milli məzmunca kommunist” olma-

sından bəhs edən bolşevik formulu ilə maskalanması həqiqi bir faciədir. Yazılır ki, “Azərbaycanın milli ənənələrinə sadıq qalan qüvvələr bu siyasətə qarşı qalxdılar. Bu qarşıdurma nəticəsində Azərbaycanda iki düşmən cərəyan arasında kəskin bir mübarizə başladı: Bir yanda sovetləşdirmə, yəni ruslaşdırma siyasətinin partizanları, o biri yanda mədəniyyətin milli və türk xüsusiyyətlərinin davam etdirilməsi və təkmilləşdirilməsi tərəfdarları üz-üzə gəldilər [Rəsulzadə:2001,s.105]. Ana dilində terminlərin qarşılıqlarının yaradılmasında, elmi prinsiplərin hazırlanmasını zəruri hesab edərək yazırdı ki, bu iki zümrənin bir-birini rədd və inkar edən əsaslı müddəaları 1937-ci ildə Bakıda keçirilən “Orfoqrafiya və terminologiya” konfransında öz ifadə və formulu tapdı. Bu konfransda rusofillər mütləq bir sovetləşdirmə məqsədi ilə bunları istəyirdilər: 1) Beynəlxalq terminlər əslində - olduğu kimi deyil, yalnız rusalarda olduğu şəkildə istifadə edilməlidir. 2) Ruscadan terminləri tərcümə etmədən eynilə saxlamaq lazımdır. 3)Başqa türk dillərindən sözlər alınmamalıdır. Ərəbcədən, farscadan və osmanlıcadan alınan sözlər eyni mənani verən rus sözləri ilə əvəz edilməlidir.

M. Ə. Rəsulzadə rusofillərin termin yaratmada bu prosesi bir prinsip kimi tənqid edirdi. İkinci prinsip olan türkçülərin əsas məqsədləri şərh edərək yazılır ki, “Terminlər türkcələşdirilməlidir. 2) Azərbaycanın ruslaşdırılması ilə nəticələnən sovetləşməyə meydan verilməməlidir. 3) Orfoqrafiya məsələsində ümumi ədəbi əsaslara dayanmalı və eyni zamanda mümkün olduğu qədər digər türk dilləri ilə olan ortaq xüsusiyyətləri qorumağa çalışmaq lazımdır.” [Rəsulzadə: 1991, s. 93]

Terminlərin yaranma prinsipləri haqqında hər iki cərəyanın fikirləri göstərilir və qeyd edilir ki, Sovet İttifaqında çoxdilli mədəniyyətlərin getdikcə ruslaşdırılması bolşevizmin idealıdır. Bu ideali gerçəkləşdirmək istəyən Moskvanın himayəsindən qüvvət alan və siyasi müdaxilənin qaba təzyiqindən faydalanan “sovetçilik” həyata keçirilir. “Sovetizm” ilə “nasyonalizm” arasında sərt bir savaş alovlanır. Məmləkətdəki mədəni ənənələri himayə etmək istəyən ən kiçik bir hərəkət sovet rejiminə qarşı edilən bir sui-qəsd hesab edilir. Milliləşdirmək niyyətində xalqın bütün mənəvi dəyərlərini tək bir varlıq halına gətirmək məqsədi güdülür. Halbuki, ortodoks kommünizm dili bir millətin müxtəlif təbəqə və siniflərini birləşdirən, ünsiyyət yaradan bir vasitə deyil, sadəcə sinfi mübarizənin silahı sayılır.” [Rəsulzadə: 1991, s.93]

Aparılan siyasət böyük ədib tərəfindən ciddi tənqid edilir və yazılır ki, bunun üçün də xalq kütlələrinin ədəbi dili anlama bilmək səviyyəsinə yüksəlməsinə deyil, ədəbi dilin işçi xalqın anlayacağı bir səviyyəyə enməsi gərəkdir və bu qaydanın yalnız türk dillərinə və rus dilindən başqa bütün dillərə tətbiq olunması da diqqətəlayiqdir.

M. Ə. Rəsulzadə terminlərin vahid mənaya malik olmasını da əsas şərtlərdən hesab etmiş və bu funksiyamı yerinə yetirən İstilah Komissiyasının fəaliyyətini yüksək qiymətləndirmişdir. Yazır ki, Xalq Maarif Komissarı Tağı Şahbazi və Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının İcraiyyə Komitəsinin sədri, yəni

respublikanın prezidenti S. M. Əfəndizadənin fəal şəkildə iştirak etdikləri bir komissiya vardı. Sovet Azərbaycanının tanınmış dilçiləri, müəllim və alimləri bu komissiyaya daxildir. Bu komissiya 1936-cı ildə Azərbaycan türkcəsinin orfoqrafiyasının əsaslarını işləmiş və müəyyən bir sistemə salmışdı. Azərbaycanda o tarixə qədər işlədilən orfoqrafiya sistemi Azərbaycanı “oktyabr dili”nə, yəni ruscaya deyil, “panturanizmin silahı olan ümumi təkcə”yə yaxınlaşdırmaq məqsədi ilə tərtib edildiyindən “sovetləşdirmə” mütəxəssisləri tərəfindən “inqilab əleyhinə bir sui-qəsdidir”- deyə rədd edildi. Bir çox tədqiqat və təcavüzətə məshər olan bir qanuni əsası varsa da, fūrati-qanun hənuz vücudpəzir belə olmamışdır ki, bu olmayınca, təbii ki, qanuni əsası bir fayda verə bilməz. Bu qanunsuzluq sayəsində kəndçilərin başına olmanın bəlalar açılır [Rəsulzadə: 1991, s.361]

M. Ə. Rəsulzadə tərəfindən bir sıra ərəb dilində olan terminlərə qarşılıq yaradılmışdır. Məsələn, seyri səfər - səyahətnamə, mövqei-məriyyə - istifadə, bədəma – bundan sonra, mültəcə - pənah gətirən, itilaf - anlaşıma, uyuşma, zimamdar - idarə etmə, müşəvviq - təşviq edən, mümaşat - yoldaşlıq, yalandan öymə, təhəmmül - dözmək, tədafö - müdafiə, tabeiyət – tabeçilik, ənasir - ünsürlər, qəvanini – qanuni və s.

Müəllif rus, Avropa mənşəli sözləri, eləcə də beynəlmiləl terminləri verməklə kifayətlənmir, eyni zamanda onların yazılısına xüsusi diqqət yetirmişdir. Bu cəhətdən sosializm, kommuna, fiderasion, demokratiya, kollektivizm, intibahnamə terminlərinin izahı və yazılışı diqqəti cəlb edir. Müəllifin özünün göstərdiyi kimi belə izahatlar o dövrdə ictimai və siyasi mövzuda ədəbiyyatdan istifadə edənlərin terminləri daha dərindən başa düşməsinə, dərk etməsinə və yadda saxlamasına kömək edir. Əsərlərində yalnız beynəlmiləl leksikadan deyil, eyni zamanda rus dilinin terminoloji leksikasından da istifadə etmişdir: sovnarkom (xalq vəkillər heyəti), üyezd, arenda, zemstvo, cinovnik və s. Teleqraf, telefon, induksiya, diaqonal, deformsiya, dinamomaşın kimi beynəlmiləl hüquq qazanmış terminlərin Azərbaycan dilində olduğu kimi işlədilməsini qeyd etmişdir.

Azərbaycan dilində qarşılığı olan ərəb terminlərinin əvvəlki kimi ərəbcəsi deyil, azərbaycancası götürülmüşdür; məsələn: cəmiyyəti-xeyriyyə-xeyriyyə cəmiyyəti, huzzari kiram - möhtərəm toplantı iştirakçıları, inqiraz - tənəzzül, mədyun – borclu, əfkar - ictimaiyyət, maskatı rəsi - doğum yeri, cələsə- iclas, məsarif-xərc, qəvanini-qanuni və s. Azərbaycan dilində müvafiq qarşılığı olmayan və beynəlxalq hüquq qazanmamış terminlərin o vaxta qədər işlədilmiş ərəbcə forması işlədilmişdir. Məsələn, kəmaliciddiyyə, tərtibati-nəzmiyyə, ədliyyə, nəzmiyə idarələri, tərtibatı şəhriyyə, təfrihi-ümumi, rəisi-küllü, müvəqqəteyi-məşrutə, cameiyyəti-islamiyyə, şahı-sabiq, mücövhərati-dövləti, istiqbali-millü, rəsmi-səlam, zindəbadi-

hürriyyə, üsuli-hərb, sərdari-müfəxxəm, füqareyi-əhaliyə, fəruati-qanun və s. Ayrı-ayrı terminlər üçün Azərbaycan dilində müvafiq qarşılıq olmadıqda başqa türk dillərinə də müraciət edilmişdir. M.Ə. Rəsulzadə publisistik məqalələrində ana dili, onun təmizliyi, saflığının təmin edilməsi ilə bağlı təkliflər vermiş, xalq yaradıcılığına, ümumxalq dilinə diqqətlə yanaşaraq dilimizin zəngin xəzinəsindən diqqətlə seçib ədəbi dilimizə gətirmişdir. Bununla yanaşı, dilin təmizlənməsi üçün yerli şivələrdən ibarət lüğət kitablarının hazırlanmasını, folklor nümunələrinin toplanmasını, ədəbi dillə canlı xalq danışığı dili arasında yaxınlaşmanı əsas hesab etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi, II c. B., "Elm", 1960.
2. Hacıyev T. Seçilmiş əsərləri, I c. Bakı, Elm, 2017.
3. Rəsulzadə M.Ə. "Azərbaycan cümhuriyyəti", Bakı, "Elm", 2018.
4. Rəsulzadə M.Ə. "Əsrimizin Səyavuşu, Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı, Çağdaş Azərbaycan tarixi, Bakı, Gənclik, 1991.
5. Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri. I cild, Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, Bakı, 1992.
6. Rəsulzadə M.Ə. II cild əsərləri, Bakı, 2001, Azərənəşr.

MUHAMMAD AMIN RESULZADE AND THE DEVELOPMENT OF LITERARY LANGUAGE SUMMARY

The article examines Muhammad Amin Rasulzadeh and the development of scientific language. The national language, its fate and ways of development, the solution of literary and artistic language issues have become important problems in the newly formed state. This problem was not only limited to the language framework, but also formed the composition of the state policy. Prominent socio-political figure, philosopher-thinker Muhammad Amin Rasulzadeh, one of the founders of the Azerbaijan People's Republic, considered language to be one of the main factors in the formation and development of the idea of Azerbaijanis', the national ideology as a whole. He made suggestions regarding the maintenance of the mother tongue, its purity, and carefully selected the rich treasure of our language and brought it to our literary language, paying close attention to the national creativity and national language.

Key words: *term, scientific style, literary language, national vitality, state language, international.*

РАЗВИТИЕ МУХАММАДА АМИНА РАСУЛЗАДЕ
И НАУЧНОГО СТИЛЯ
РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается творчество Мухаммад Амин Расулзаде и вопросы развития научного языка. Национальный язык, его судьба и пути развития, решение вопросов литературного и художественного языка стали важными проблемами в новом государстве. Эта проблема не ограничивалась только языковыми рамками, но и формировала состав государственной политики. Видный общественно-политический деятель, философ-мыслитель Мухаммад Амин Расулзаде, один из основателей Азербайджанской Народной Республики, считал язык одним из основных факторов формирования и развития идеи азербайджанцев, национальной идеологии в целом. Он внес предложения по сохранению родного языка, его чистоты, тщательно отобрал богатое сокровище нашего языка и привнес его в наш литературный язык, уделяя пристальное внимание национальному творчеству и национальному языку.

Ключевые слова: термин, научный стиль, литературный язык, национальная жизнеспособность, государственный язык, интернациональный.